

Bild 1. Den målade tapeten från Nora s:n efter konserveringen.

DE FÖRSVUNNA BONADERNA

Av NILS ÅLENIUS

I Nora hembygdsförenings samlingar i Tärnsjö förvaras en målad bonad (bild 1), som för kännedomen om det äldre mellansvenska bonadsmåleriet har den största betydelse. Den är målad på väv, har en höjd av 145 cm och en längd av 240 cm och framställer en bild av staden Rostock, liggande på kuperad mark, bevuxen med träd och blommor. Tavlsans övre kant utgöres av ett språkband med texten: »Om Herren icke förwarar staden, så waka wäktarena fåfängt.» Tavlan omges av en hård med en yvig stiliserad bladslinga.

Bonaden är utförd på vit botten med färgerna svart, rostbrunt, rödbrunt, mönjerött och citrongult. Den har alltså en tämligen rik färgverkan. Färgytan var på sina ställen flagnad

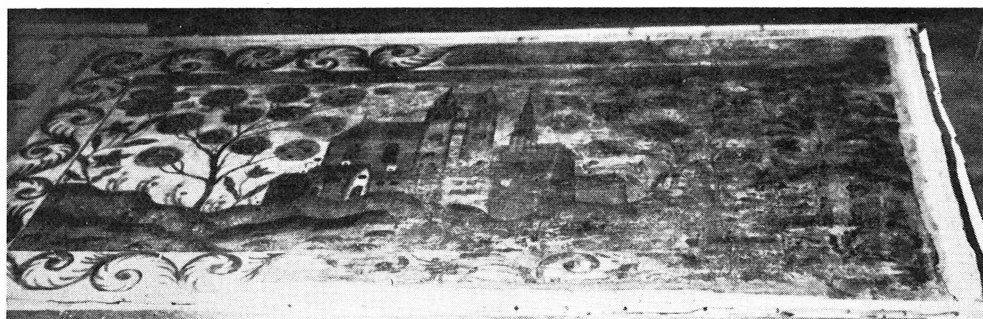

Bild 2. Noratapeten under pågående konservering (tapeten ligger utbredd på golvet).

och lös, och det var på tiden att bonaden kom under en skicklig konservators hand. Det blev Sven Carlsson, Gimo, som utförde konserveringsarbetet, och han har all heder av resultatet. Den lösa färgen fästes, smuts avlägsnades och den vita bakgrunden, som var starkt flagnad, kompletterades i nödig omfattning genom inprickning av färg.

Först när arbetet var avslutat blev det möjligt att avbilda bonaden. Skillnaden mellan bonadens utseende före och efter konserveringsarbetet framgår av två bilder, den ena en bild av hela bonaden utbredd på golvet (bild 2), den andra en detaljbild från vänstra hälften (bild 3); man ser här hur utfyllnaden av bakgrunden, som börjat från vänster, så småningom »framkallar» målningen.

Att det här rör sig om en för en viss helgdagsstuga målad inredning är utan vidare klart, eller rättare om en del av en sådan. Hur de övriga tavlorna i serien ha sett ut kan man naturligtvis bara uttala lösa gissningar om.

Fyndet gjordes vid rivningen av en stuga på en medelstor bondgård i Osta by. En stock från stugan med årtalet 1742 finnes bevarad, och målningen förskriver sig troligen från något år närmast efter byggnadsåret.

Redan vid första påseendet gör bonaden intrycket av v ä v d t a p e t. Granskar man ingredienserna närmare finner man

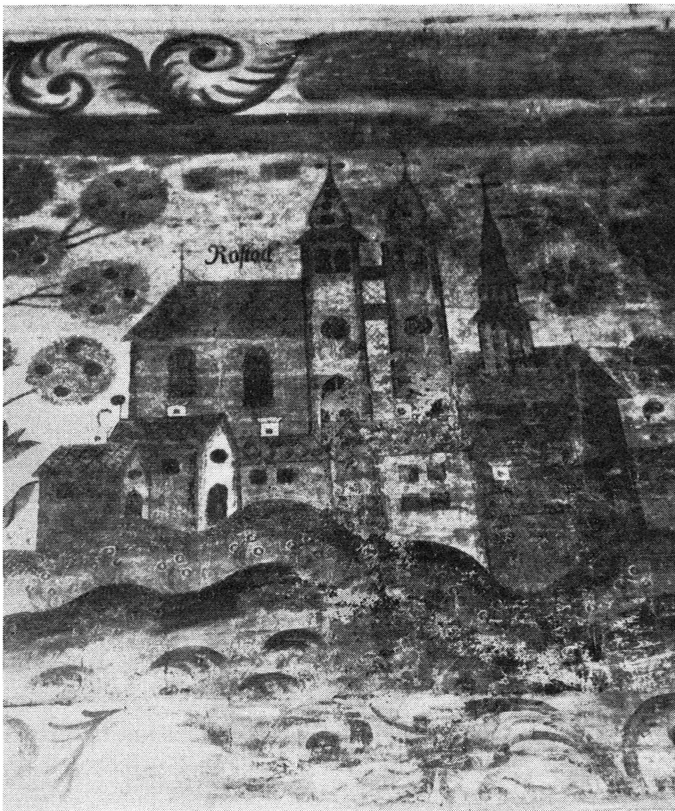

Bild 3. Parti av Noratapetens vänstra hälft under samma stadium av arbetet som å bild 2. Utfyllnaden av bakgrunden »framkallar» mönstret.

flera mönster, som ha klart textilt ursprung. Marken med sina strödda blommor går uppenbarligen tillbaka på motiv från senmedeltidens och renässansens i gobelängteknik vävda tapeter. De på ömse sidor om »staden» växande tulpanerna kan man finna redan i italienska vävnader i tidig barock.¹ Träden med flera kronor är ett urgammalt textilmotiv, som kan föras tillbaka till assyriska framställningar (med trädkronan uppdelad i palmetter) och segt håller sig kvar i medeltidens textilkonst. Träd med tre skilda runda kronor förekomma sålunda

t. ex. på persiska sidenvävnader från mitten av första årtusendet efter Kristus.² Motivet, ofta kombinerat med vasen — likaledes ett klassiskt motiv — finner man i italienska renässansvävnader. Stiliserade träd förekomma i den broderade bonaden från Bayeux³ och på en av vårt lands äldsta bonader, den i snärjväv utförda tapeten från Överhogdal⁴, båda från tidig medeltid. Träd med yvigt, tättställt bladverk är ett vanligt motiv i de gobelängvävda slottstapeterna från 1500- och 1600-talen. Vad slutligen bårdens bladranka beträffar finner man den ofta, fast givetvis i långt rikare utformning, på samma tapeter.

Till den fantastiska bilden av staden Rostock känner förf. ej någon direkt förebild. Men dylika stadsbilder förekomma allmänt i äldre träsnittsbilder, (bibelillustrationer etc.). Målaren kan givetvis också ha haft förebilder i de senmedeltida kalkmålningarna.

Att bonadsmålarens exotiska skildring av träden med små runda kronor med röda frukter varit känd på andra håll har man ett bevis på i Risängestugans målningar i Harbo hembygdsgränd, utförda efter en i socknen funnen bonad, målad på väv (se härom Uppland 1946, s. 205). Harbomålaren har kanske gått i lära hos Noramålaren. Och andra sådana »exotiska» träd finner man ännu i dalmålarnas alster ett halvsekel senare, liksom även hos Hans Vikström. Både hos Vikström och dalmålarna kan man också spåra andra bonadsmönster, framför allt vasen (bild 4).

*

Om uppländskt bonadsmåleri före Vikström och dalmålarna vet man inte så mycket. De fragment, som på olika håll bevarats, visa emellertid ofta släktskap med bonaden från Nora. De utgå tydligen i regel från *textila* förebilder, ej från målade.

Förklaringen ligger givetvis i den dominerande plats textilierna intogo i allmogehemmen under 1600-talet. Målade inredningar förekommo nog endast hos herremännen och i borgarnas hem.

Bild 4. Ännu i de kringvandrande dalmålarnas alster kan man spåra bonadsmönster. Målad inredning från Östervåla s:n, utförd av ANDERS ANDERSSON i Mora 1825.

Hur långt tillbaka i tiden sträcker sig det bonadsmåleri, som vi här få några glimtar av?

Troligen ej längre tillbaka än till 1700-talets första decennier. Man finner nämligen rätt ofta i Uppland vid rivningar av bondstugor från 1700-talets förra hälft hantverksmässigt utförda stoftade vådtapeter. En tapet av detta slag sitter ännu kvar i helgdagsstugan på nedre botten i tvåvåningsstugan från Munga i Tierp, känd för sina Vikströmsmålningar på övre botten. Det rör sig om alldeles samma slags tapeter man kan finna i städernas trähus denna tid. Tapeterna äro utförda med i limmade ytor fäst fint klädesstoff. Formspråket i dem är helt högreståndsmässigt, återgående på senbarockens slottstapeter i sammet och pressat läder.

Varför köpte bönderna i Uppland stadstapeter i början av 1700-talet? Förklaringen är enkel nog, om man tänker på bo-

städernas utveckling denna tid. Under 1600-talet dominerade av allt att döma ännu här ryggsstugan med takfönster och låga väggar. Under 1600-talets slut börjar den ersättas av stugor med trebrutet eller plant innertak och väggfönster. På den nya bostadstypens högre, fönsterförsedda väggar kunde man naturligtvis inte använda de gamla låga och långa väggbonaderna av textilt material. Några bonadsmålare funnos ännu icke; man måste följaktligen köpa stadstapeter till de nya stugorna.

*

Att man i Uppland under 1600-talet använde bonader av ovan nämnd art kan dokumentariskt bevisas. Vid Vendelstinget 1634 frisäges sålunda en bondkvinna för en skuld å »en wäggebonna om 18 alner».

Hur ha dessa uppländska 1600-talsbonader sett ut? Och vilka tekniker ha kommit till användning?

Det bevarade materialet säger oss tyvärr inte så mycket: de bonader som finnas kvar från denna tid kan man faktiskt räkna på fingrarna. Från Ore socken i Dalarna har Nordiska museet en bonad i flamskväv (bild 5), som kan vara framställd någonstans i Mellansverige. Mönstret med sina blommor, blad och tunga frukter är — med undantag för bården — identiskt lika med en bonad i H. M. Konungens samlingar⁵, som anges vara svenskt allmogearbete och är daterat 1633. Med »allmogearbete» får man dock här inte förstå »hemslöjd», i varje fall inte husbehovsslöjd; dylika arbeten måste ha utförts av särskilt kunniga väverskor.

Namnet på tekniken, »flamskt», anger ju varifrån den kommit. Inflytandet från gobelängvävda tapeter av flamländskt ursprung på svenska vävnader är uppenbart i stolsklädslar från Småland, som kanske f. ö. äro sönderklippta 1600-talsbonader.⁶ Gobelängtekniken har emellertid i Norden använts för bonader redan under medeltiden; den mest kända vävanden av denna typ är tapeten från Baldishol i Norge.

Av övriga mera rikmönstrande tekniker har snärjväven

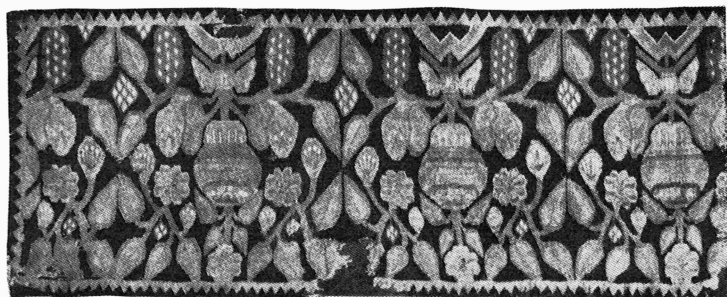

Bild 5. Flamskvävd bonad från Ore s:n, Dalarna. En replik, daterad 1633, i H. M. Konungens samlingar.

— i främre Asien bevarad i Soumakmattorna — kommit till användning i Sverige redan under tidig medeltid, nämligen i våra äldsta bevarade bonader, från Överhogdal i Härjedalen och Skog i Hälsingland. Snärjväven, ett slags mellanting mellan vävning och broderi, var särskilt lämpad för framställningar av mönstrade bonader, och har säkerligen varit flitigt använd för sådana, ehuru endast ett par norrländska vävnader bevarats. Huruvida tekniken använts ännu under 1600-talet vet man naturligtvis ej. Denna österländska teknik har emellertid sannolikt inkommit i Sverige via Uppland.

Samma sak gäller om *dubbelväven*, som finns bevarad i senmedeltida bonader. Uppland har säkerligen under medeltiden, kanske just genom distingen, varit spridningscentral för sådana dubbelvävda bonader med heraldiska figurer i schackbrädsrutning, som bevarats från Södermanland och sydvästra Finland.⁷

Enligt Böttiger⁸ vävdes på de kungliga gårdarna under 1500-talets förra hälft förutom enklare vävnader även »ryeväv» och »ryssväv» — med det senare förstås, som Böttiger antager, dubbelväv, som ännu i sen tid i vårt land kallats »finnväv». Tekniken har denna tid givetvis använts för bonader och bänkläden — de dubbelvävda täckena dyka nämligen upp först långt senare. Men inga dubbelvävda bonader från 1500- eller 1600-talen ha bevarats.

Den likaledes österländska tekniken *röllakan* — byggd på kelimtekniken — har med uråldriga mönster, träd och djurbilder, ofta använts för åkdynor och bänkkläden i södra Sverige under 1700-talet. Mönstren äro typiska bonadsmönster, och några av de bevarade vävnaderna äro också med all sannolikhet avklippta bonader.

Likheten mellan snärjväv och broderi har nämnts. *Broderiet* var givetvis den teknik, som möjliggjorde den allra rikaste mönstringen. Under senmedeltiden har *tvistsöm* varit använd i bonader med religiösa motiv: bonaden från Fogdö i Södermanland⁹, som antas vara utförd av nunnorna vid Vårfruberga kloster, men lika väl kan stamma från någon mellansvensk broderiverkstad. »Albert målare» var säkerligen ej ensam som »pärlstickare».

Åtminstone en broderad allmogebonad från 1600-talet är känd. Härkomsten är oviss, men den person som skänkt den till Nordiska museet på 1870-talet, har enligt förvärvskatalogen skänkt föremål stammande från Mellansverige.

Bonaden (bild 6) kallas i förvärvskatalogen »matta». Att det är fråga om en väggbonad är emellertid ställt utom allt tvivel. Den är sydd med korssöm i ullgarn på lin- eller hampgarnsstramalj, höjden är 55 cm och fragmentets längd 108 cm. Höjden är den vanliga för bonader avsedda för ryggåsstugornas väggar. Fragmentet upptar två något mer än halva uppreningsmönster samt en avslutande namnlängd, ägarinnans och döttrarnas initialer.

Bonaden upptar blandade motiv från den mönsterskatt, som särskilt måste ha tillhört bonaderna och som också finns bevarad i senare bonader, framför allt de blekingska och skånska dukagångsvävarna.¹⁰ Fragmentet upptar till vänster en vas med en blomma omkring vilken stå hjortar och fåglar, till höger ett palmettmotiv. I mellanrummet mellan dessa motiv finnas inströdda blommor och en frukt — motiv av yngre datum — vilkas utförande här dock tyder på att de ganska länge varit föremål för bearbetning i broderiteknik.

Har bonaden utförts för det egna hemmet av en borgar- eller

Bild 6. Broderad bonad från 1678. Ateljéarbete av den typ, som utgjort förebild för »märkduksryor» i Sverige och Finland.

herrgårdsfru med sina döttrar? Det är knappast möjligt. De hade nämligen under denna tid i sina hem en vida större vägghöjd än den som bonaden är avsedd för. Bonaden är gjord för en ryggåsstuga. Och det var endast bönderna som hade ryggåsstugor 1678. Det troligaste är att det här rör sig om ett alster från en broderiverkstad, som i stor skala utfört dylika bonader för bondstugor och vid leveransen försett namnfältet (eller namnfälten, den kan givetvis ha inlett med ännu ett dylikt) med beställarnas och deras barns namn. Härpå tyder också det ytterst snabba, enkla utförandet av siffror och bokstäver.

*

Varför finnas bonader och bonadsmönster i större utsträckning bevarade från Sydsverige än från Mellansverige? Svaret är enkelt nog: emedan man där haft kvar ryggåsstugan vida längre än här. I Uppland försvunno bonaderna i ett slag vid början av 1700-talet och ersattes som ovan sagts med köpta vådtapeter.

Men bonaderna ha givetvis funnits kvar åtskilliga de-

cennier, ibland sparda i klädkistorna, ibland sönderklippta och använda för andra dekorativa ändamål. Och enligt min mening togos de fram ur klädkistorna åtskilliga gånger under 1700-talet, nämligen då man skulle väva ryor.

När ryan som prunkande sängtäckte började bli modern i början av 1700-talet, först kanske bland herremän och borgare men mycket snart också bland bönderna, sökte man efter ornamentala förebilder till dessa nya praktvävnader. Enligt vad man hittills allmänt antagit fick man förebilderna i mönsterböcker och märkdukar, och forskarna ha t. o. m. skapat en särskild benämning, grundad på denna teori: »märkduksrya». Men för det första måste man komma ihåg att bondkvinnornas märkdukar äro ganska sena företeelser; ännu på 1840-talet kunde många bondkvinnor inte läsa. Det berättas sålunda från ett hem i Alunda, att den flicka, som på 1840-talet sydde en i hemmet bevarad märkduk, inte begrep de bokstäver hon broderade. För det andra hade bondkvinnor, som vävde ryor, nog bara i ytterst sällsynta undantagsfall tillgång till någon av de utländska mönsterböckerna.

Och för det tredje: samtidigt som under 1800-talet märkdukar bli allt vanligare i bondehemmen bli märkligt nog rya-mönstren alltmer degenererade. Till 1700-talets säkerhet och elegans i mönstringen kommer man numera inte upp. Mönstringen blir grov och lös, mönstren ofta missförstådda. Sextonhundredtalsbonaderna voro redan uttrangerade ur bohaget!

Och för det fjärde och sista: man förstår inte 1700-talets rya-mönster om man inte utgår från att man arbetade efter textilier, ej efter böcker och märkdukar.

Den väverska, som 1783 utförde t. ex. den här avbildade ryan från Erlinghundra härad (bild 7), måste helt enkelt ha haft tillgång till en förebild i broderi. Säkerheten och elegansen i utförandet är annars oförklarlig. Och vasen med blommorna kan liksom bården mycket väl stamma från en då bevarad 1600-talsbonad.

Studerar man närmare »märkduksryornas» mönstring finner man vidare, att väverskan ofta haft stora svårigheter med

Bild 7. Rya från Erlinghundra härad med broderimönster, återgående på bonadsmönster. Säkerheten i utförandet är otänkbar utan förebilder i broderi.

att omarbete mönster av kvadratisk typ till mönster av höjdformat. Hon har ofta gjort olika tillsatser upptill och nertill på sängtäcket rektangulära mittfält. De flesta svenska och finska »märkduksryor» förete i själva verket denna egenhet. Ibland har väverskan t. o. m. ställt två vasmotiv över varandra. Ibland har hon — som i den här avbildade uppländska ryan från 1787 (bild 8) — låtit mönsterförebilden ge kvadratisk form åt ryan.

Vivi Sylwan¹¹ har påvisat att väverskorna i vissa fall använt

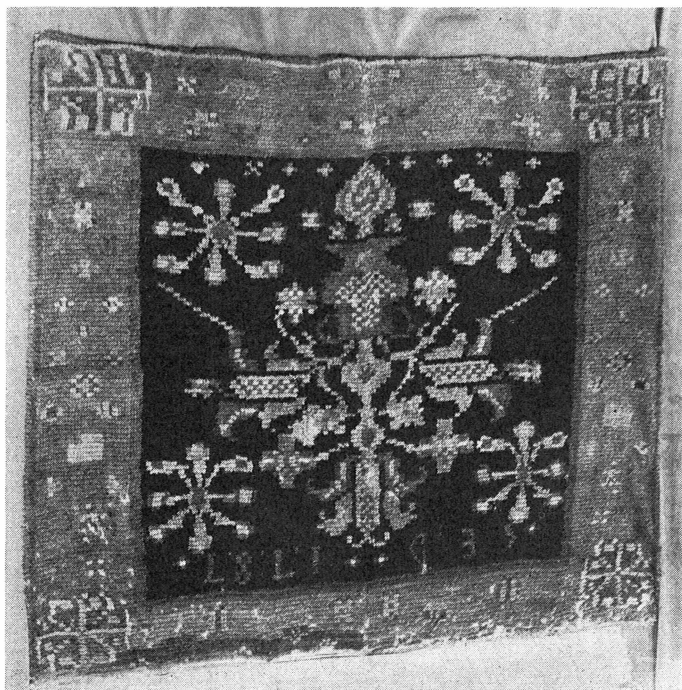

Bild 8. Uppländsk rya från 1787, som direkt avbildar bonadsmönster.

andra textilier som förebild till vad hon kallar »stilryor». Det naturliga för en ryaväverska på 1700-talet var säkerligen att arbeta efter en textil förebild, ej efter en utländsk mönsterbok — även om hon skulle haft tillgång till en sådan. Liknande bonadsartade mönster dyka under 1700-talets förra hälft plötsligt upp i skilda trakter av Sverige och i Finland. Förklaringen måste vara att man överallt arbetat efter ateljébroderade bonader.

Slutligen kommer ännu ett argument, kanske det betydelsefullaste: märkdukar och mönsterböcker förklara ej varför ryaväverskorna arbetat efter mönster i andra tekniker än broderi. Både i finska och svenska ryor, i Sverige framför allt de uppländska, kan man se att förebilden varit vävnader i

Bild 9. Denna rya från Breds s:n, daterad 1768, återgår på bonadsmönster i broderi (bården) och dubbelväv (spegeln).

d u b b e l v ä v: kvadrater med inställda figurer (bild 9). Bonader av Grödingetypen ha utgjort förebilderna.

Särskilt i de uppländska ryorna men även i andra kan man tydligt skönja förebilder i r ö l l a k a n. Under 1700-talet bevarade bonader eller bänkkäddan i denna teknik måste ha utgjort förebilderna (bild 10). Och bakom både de svenska och de finska ryornas figurala framställningar tycker man sig mången gång spåra förebilder i snärjväv eller dukagång.

Bonaderna från 1600-talets bondstugor ha försvunnit nästan helt. Men de ha ej försvunnit spårlöst. Deras mönster gå igen i 1700-talets praktfulla sängtäcken.

*

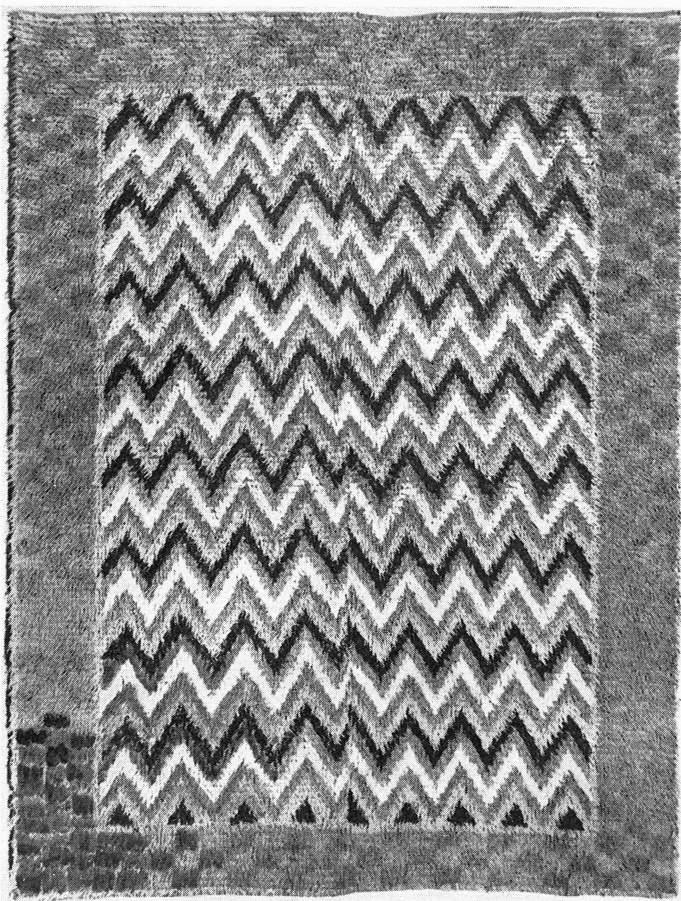

Bild 10. Rya från Odensala s:n, liksom många andra uppländska ryor återgående på bonader eller bänkläden i röllakan («blixtröllakan»). Bårdens schackbrädsrutor i två färger, vanliga i uppländska ryor, gå troligen ytterst tillbaka till bonader i dubbelväv.

Vad beträffar mönsterböckerna från 1500- och 1600-talen ha de enligt förf:s mening blott kodifierat utvecklingen av textilmönstren, icke i någon egentlig utsträckning lett den. De ha avbildat i samtida vävnader och broderier gängse motiv, och tjänstgjort som läroböcker. Deras betydelse är, att

de ge oss kännedom om de i samtida vävnader och broderier oftast använda mönstren. För mönstren i 1700-talets svenska och finska ryor kunna de som ovan sagts ej ha spelat någon roll. Men ryamönstren och mönsterböckerna ge oss tillsammans en utvidgad kunskap om de försvunna 1600-talsbonaderna.

*

Utgår man ifrån, att de 1700-talsslöjdare, som framställt mera rikmönstrade arbeten, ha arbetat efter textila förebilder, förstår man också bättre den ålderdomlighet, som utmärker så många av 1700-talets vävnader och broderier. Rent medeltida mönster uppträda ej sällan. Den ofta avbildade dubbelvävda bonaden med dubbelörnar från Bohuslän skulle man otvivelaktigt, om vävnaden hade saknat en viss ruta, ha kunnat datera till tidig medeltid. Men nu är den signerad 1799!

Att datera svenska vävnader på grundval av mönstrens ålder och de ledande utländska sidenverkstädernas produktion är därför ganska äventyrligt. Vivi Sylwan har i Branting-Lindbloms stora arbete om medeltida vävnader daterat den dubbelvävda bonaden från Kyrkås till tidig medeltid. Det finns enligt min uppfattning ingenting som hindrar antagandet, att bonaden ifråga kan återgå på 1500-talets produktion av »ryssvävar» på de kungliga gårdarna.

Att man försummat att betrakta 1600-talets bonader som ett betydelsefullt mellanled i mönsterutvecklingen är förklarligt eftersom så få vävnader bevarats. Men de försvunna bonaderna måste man otvivelaktigt räkna med, om man skall förstå den svenska hemslöjdens mönsterskatt under 1700-talet.

NOTER.

¹ FALKE, Kunstgeschichte der Seidenweberei, abb. 495.

² FALKE, a. a., abb. 68.

³ E. SALWÉN, Bonaden från Skog, s. 10.

⁴ SALWÉN, a. a., s. 16.

- ⁵ BÖTTIGER, Vävda tapeter II, s. 133.
- ⁶ EMELIE VON WALTERSTORFF, Textilt bildverk (1925), bild 28, 30.
- ⁷ Se BRANTING-LINDBLOM, Medeltida vävnader och broderier, I, pl. 15 o. 17.
- ⁸ BÖTTIGER, a. a., I, s. 4.
- ⁹ BRANTING-LINDBLOM, a. a. I, s. 77 ff.
- ¹⁰ Se t. ex. WALTERSTORFF, a. a. bild 59—64.
- ¹¹ VIVI SYLWAN, Svenska ryor, s. 96 f.